

Міністерство освіти і науки України

Тернопільський національний економічний університет

Кафедра економічної теорії

Міждисциплінарна курсова робота

З економічної теорії на тему:

« Ринок молочної продукції в Україні: тип, структура, сучасний стан та перспективи розвитку»

Студентки 2 курсу групи ЕЕП-21

Торчинович С.Р.

Науковий керівник:

к.е.н.,доц. Карп І. М.

Національна шкала _____

Кількість балів _____

Оцінка ECTS _____

Тернопіль – 2017

План

Вступ

1. Сутність та теоретичні підходи до ринку молочної продукції
2. Динаміка та тенденції розвитку молочного ринку України
3. Напрями та перспективи розвитку молочної галузі

Висновки

Список використаної літератури

Зміст

Вступ	4
Сутність та теоретичні підходи до ринку молочної продукції	6
Динаміка та тенденції розвитку ринку молока України	9
Напрями та перспективи розвитку молочної галузі	15
Висновки	18
Список використаної літератури	20

Вступ

Молочна галузь є однією з провідних в Україні та повністю забезпечує свої потреби у молочних продуктах. Достатня кількість молока дозволяє проводити операції щодо експортування його у зарубіжні країни. Та останні кілька років відбувається скорочення виробництва, підвищення цін на молоко-продукцію. Тому тема молочного сектору України є надзвичайно актуальною та піддається дослідженням багатьох науковців.

Молоко та молочні продукти є важливою складовою раціону будь-якої людини, оскільки забезпечують її активну життєдіяльність. Вони є джерелом білку, кальцію та вітамінів, які сприяють здоровому розвитку населення. Також вони є складовою різних продуктів харчування, найчастіше, кондитерських виробів. Для повного забезпечення населення молоком та молочними продуктами необхідним є ефективне функціонування ринку молока, яке, в свою чергу, залежить від сировинної бази, стану ринкової інфраструктури, платоспроможності споживачів та захисту його державою.

На сьогодні виробництво молока є однією з причин добробуту сільських жителів. Аграрні підприємства надають всього близько 20% молока, тоді як решта надходить з домашніх господарств. Та з роками, частка господарств сільського населення в загальних обсягах виробництва молока значно зменшується.

Причинами цього є проблема зі збутом продукцією, недостатня кількість кооперативів, що обслуговують виробництво, несприятлива цінова політика, яка спричиняє відсутність мотивації до розвитку молочної галузі.

Метою даної роботи є дослідити ринок молочної продукції в Україні, його тип та структуру, проаналізувати сучасний стан, визначити проблеми та перспективи розвитку.

Завданням даної роботи є аналіз молочної галузі та визначення шляхів усунення перешкод розвитку ринку молочної продукції в Україні.

Ринок молока та молочної продукції впродовж багатьох років досліджували різні науковці та вчені, зокрема П.Т. Саблук, І.М. Демчак, Т.Л. Мостенська, І.М. Демчак та інші. Над проблемами ціноутворення на ринку працювала Н.С. Белінська, І.М. Микитюк та І.М. Демчак вивчали формування та розвиток ринку молока та молочної продукції. П.Т. Саблука, Т.Л. Мостенська та Т.Л. Керанчук у своїх працях досліджують проблеми розвитку молочної промисловості України, аналізують кон'юктуру ринку.

Певні питання в оцінці та тенденції розвитку молочної галузі ще не повністю вирішені, тому ми розглянемо їх у цій роботі.

Сутність та теоретичні підходи до ринку молочної продукції

Молочна промисловість є складною системою різноманітних взаємопов'язаних процесів щодо виробництва, заготівлі, переробки молока та продажу готової продукції. Перш ніж потрапити на ринок та задовільнити споживача молоко повинно пройти обробку, яка б забезпечила високу якість молоко-продукції та відповідала усім стандартам

До молокопереробної галузі входять такі етапи: заготівля, обробка, виробництво та реалізація готової продукції. Готова молочна продукція включає: кисломолочний сир, сметана, кефір, ряжанка, жирні сири, оброблене молоко, йогурти, казеїн, вершкове масло, тверді сири, сухе молоко, вершки.

Для розвитку та ефективного функціонування підприємств молокопереробної галузі необхідним є сприятливе географічне розміщення, що включає в себе наявність сировини та ринку збуту готової продукції.

Областями України, в яких найбільше розвинена молочна промисловість є Львівська, Сумська, Вінницька, Хмельницька, Херсонська, Івано-Франківська.

Сільське господарство у повному циклі виробництва молочної продукції знаходиться у скрутному становищі через необхідність погоджуватися з умовами, що панують на ринку. Адже на формування ціни та встановлення правил, в більшості, впливають переробні підприємства та закупівельники готової продукції.

Сегменти ринку молочної продукції та молока поділяються на:

- **Ринок виробників** – покупці сировини, що в подальшому переробляють продукцію та виготовляють продукти для використання їх в закладах харчування, для виготовлення різноманітної продукції на підприємствах харчової промисловості;

- **Ринок проміжних продавців** – покупці готової продукції, що в подальшому перепродають її в заклади торгівлі;
- **Ринок споживачів** – громадяни, що купляють молочну продукцію для особистого споживання;
- **Ринок державних установ** – організації, що закупляють продукцію для державних установ (військові частини, дитячі будинки, медичні заклади, школи);
- **Зовнішній ринок** – експортування молока та молочної продукції в інші країни світу.

На формування ринку молока та молочної продукції впливають внутрішнє та зовнішнє середовище ринку.

До факторів внутрішнього середовища належать кількість поголів'я корів, удій молока за день, технологічне оснащення тощо. Зовнішнє середовище залежить від стану економіки та політики держави.

Незалежно від того, що молочна галузь є провідною в Україні, з 2006 року у ній спостерігаються негативні тенденції, що спричинено зменшенням кількості поголів'я, збільшенням цін та скороченням споживання молочної продукції серед населення. Також причиною є низька якість сировини та застаріле технічне обладнання, необхідне для переробки молока

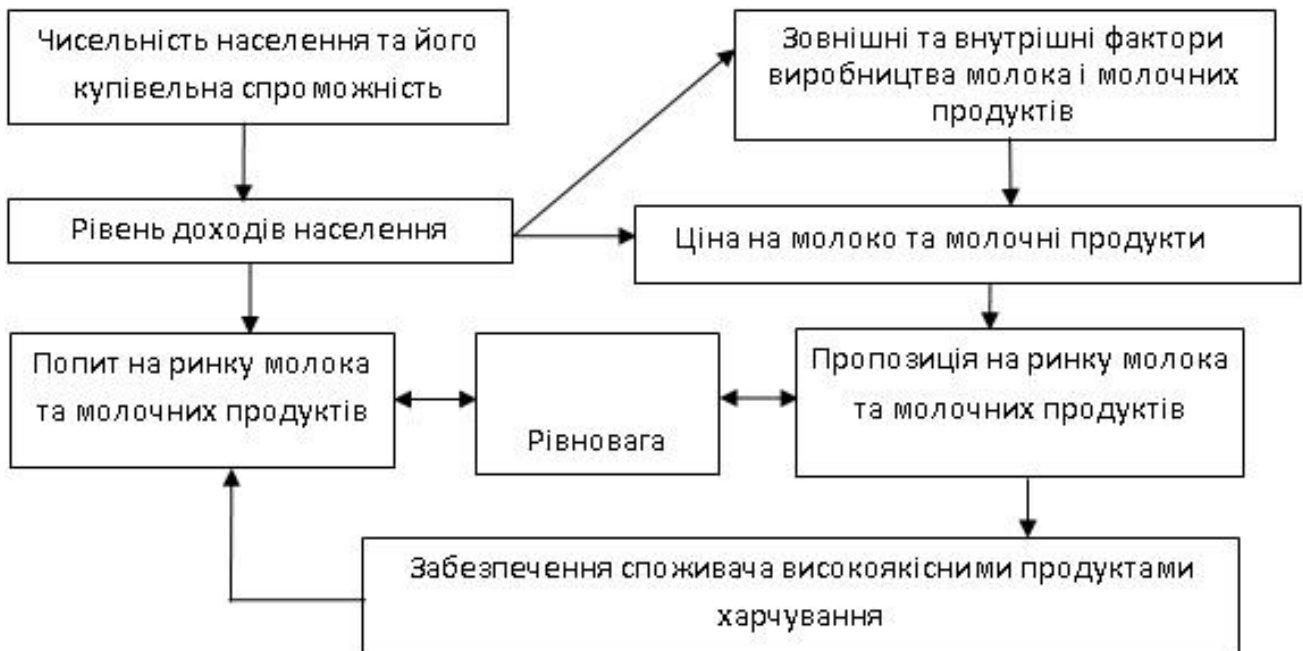
Ще одним чинником, що має вплив на молочну галузь є природні умови. Так, у червні-серпні ціни на молоко різко падають, що спричинено високими показниками середньоденного удою. З настанням осені ціни зростають, а у листопаді-грудні досягають свого максимуму.

Значний вплив на молочну галузь в цілому має взаємодія між її сегментами. На жаль між ними існує конфлікт інтересів. Через низьку закупівельну ціну сирого молока, його виробники стверджують, що вони працюють без прибутку. В свою чергу, переробників не задовільняє стан ринкової кон'юктури та відсутність попиту. Торговці не задоволені платоспроможністю споживачів та зростанням цін

від постачальників. Кожна з цих ланок є незамінною та необхідною для функціонування ринку, тому неможливо вилучити з процесу жодну з них. Необхідним є знаходження компромісів та домовленостей між ними задля досягнення головної цілі – задоволення потреб споживача.

Діяльність ринку молочної продукції України регулюється державою. Діють національні стандарти ДСТУ. У них зазначені положення щодо переробки сирого молока, виготовлення молочної продукції. Також державою регулюються всі операції щодо експорту та імпорту такої продукції.

Фактори формування ринку молока і молочних продуктів

Джерело: [10]

Отже, бачимо, що одним з найважливіших чинників, що впливають на формування ринку молока є чисельність населення, його платоспроможність та рівень доходів. Не менш важливим фактором є попит та пропозиція на ринку молочних продуктів.

Також важливу роль відіграють зовнішні чинники. Одним із таких є інвестиції у молочний бізнес України з-за кордону. Значний вплив на ринок мають коливання на валютному ринку, що призводить до нестабільності цін.

2. Динаміка та тенденції розвитку ринку молока України

За останні роки ситуація на ринку молока та молочної продукції погіршується, що спричинено низкою різноманітних факторів. Одним з таких чинників є те, що частка споживання молочних продуктів сільськогосподарських підприємств значно перевищує часту споживання промислових молочних продуктів, що призводить до зменшення обсягів переробного виробництва. Це зумовлено тим, що більшість населення вважає, що продукти з ринків є більш натуральними за продукцію, представлену в магазинах.

Ще однією причиною занепаду молочної галузі є скорочення кількості поголів'я. Станом на 1 грудня 2016 року в Україні нараховується 134,2 тис. корів – на 3,9% менше ніж у 2015 році. Кількість поголів'я господарського населення зменшилася на 3,6% та складає близько 1 млн 647,8 тис голів, а промислового – на 4,5% та складає 486,4 тис. На кінець 2016 року загальна кількість поголів'я становила 2 млн. 73 тис., з яких 1,59 млн. належать домашнім господарствам, 483 тис. – промислового сектору.

Таблиця 1

Поголів'я ВРХ станом на 2017 рік, тис. голів

	Велика рогата худоба			
	усього		у т. ч. корови	
	тис. голів	у % до відповідної дати попереднього року	тис. голів	у % до відповідної дати попереднього року
На 1 лютого 2017р.	3770,1	98,2	2112,2	97,2
На 1 березня 2017р.	3952,7	98,9	2120,8	97,3
На 1 квітня 2017р.	4137,3	99,1	2131,9	97,5
На 1 травня 2017р.	4219,8	99,0	2133,5	97,4
На 1 червня 2017р.	4263,4	99,0	2139,3	97,6
На 1 липня 2017р.	4278,0	99,1	2136,3	97,5
На 1 серпня 2017р.	4255,4	99,3	2134,4	97,7
На 1 вересня 2017р.	4218,6	99,5	2131,6	98,0

Джерело: Державний комітет статистики України[12]

Обсяги виготовленого молока в Україні на 2015 рік складає 10,6 тонн, на 2016 – 9,7 тонн.

Станом на 1 січня 2017 року кількість корів в порівнянні з минулим роком скоротилася на 3,8%, що складає близько 2192,3 тис. Частка скорочень у господарствах населення становить 3,7%.. На даний момент, в Україні зафіксовано 2,1 млн. корів. Таке негативне скорочення пов'язане з нерентабельністю їх утримання.

Проаналізувавши Таблицю 1, бачимо, що кількість голів ВРХ не є сталою та коливається в межах від 2112,2 тис до 2139,3 тис. та складає близько 97-98% відповідно до попереднього року.

У Таблиці 2 спостерігаємо, що обсяги молока сягають найбільшого піку у періоди «великого молока» - травень, червень, липень та серпень. У холодні пори року ці обсяги є набагато меншими.

Таблиця 2

Обсяги виготовленого молока станом на 2017 рік, тис. т.

	Молоко	
	тис.т	у % до відповідного періоду 2016р.
Січень	577,0	99,8
Січень-лютий	1176,0	99,2
Січень-березень	1971,6	99,5
Січень-квітень	2879,5	99,4
Січень-травень	3969,1	99,0
Січень-червень	5068,1	99,1
Січень-липень	6143,4	99,1
Січень-серпень	7171,7	99,1

Джерело: Державний комітет статистики України[12]

Загальна кількість виробленої продукції в Україні за 2016 рік досягла 1 млн 630тис. т. В осінній період 2016 року спостерігалось скорочення виробництва масла на 0%, сухого молока на 4 %, кисломолочної продукції – на 1%, вершкового масла – на 7%.

Такі скорочення обумовлені втратою головного ринку збуту – Росії та світовою кризою, що спричинила зниження цін на молочну продукцію на світовому ринку. Тож, основними наслідками кризи є зниження виробництва

молока на 4% та твердого сиру на 8%. Попри це, в Україні найбільше виробляють питне молоко – 56% та йогурти – 25%.

Тож, за 5 років молочна галузь не мала стабільного розвитку. У 2014 році вона досягнула свого піку, після чого різко досягла стану стагнації.

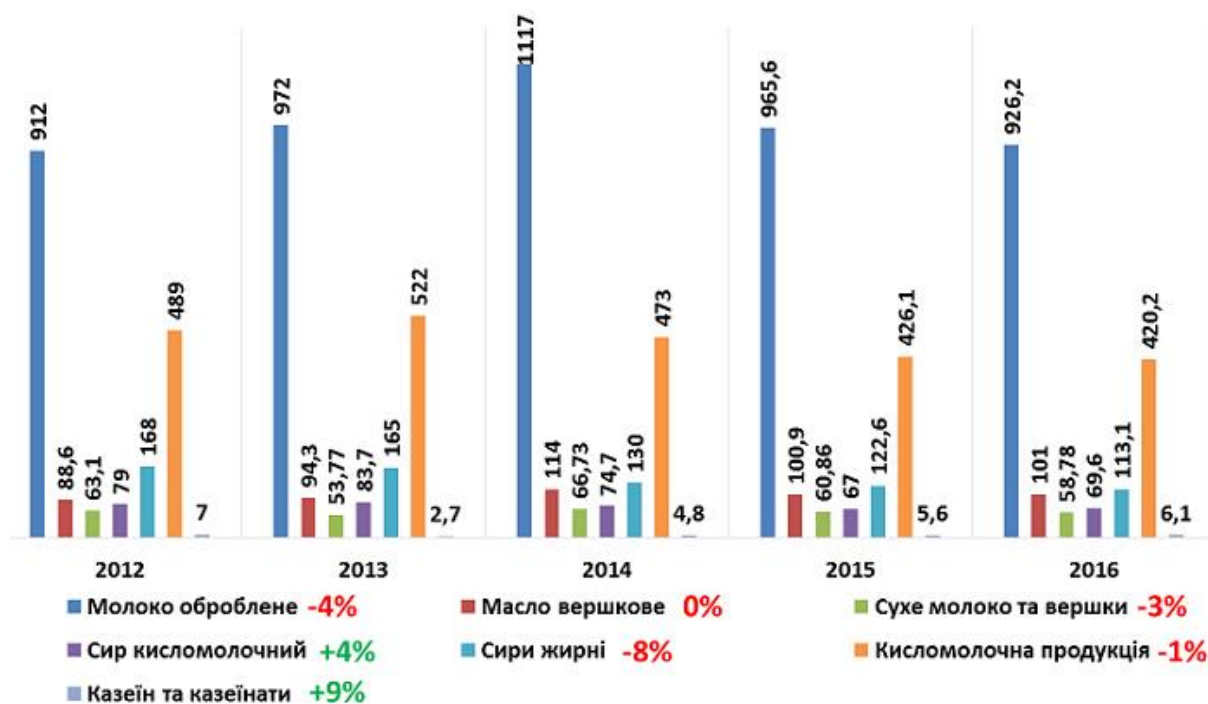

Рис. 1 Динаміка виробництва основних молочних продуктів в Україні, тис. тонн

Джерело: Державний комітет статистики України[12]

Спостерігаючи за станом ринку молока у 2014-2017 роках, можна визначити, що в середньому базова закупівельна ціна сягає 3-4грн/кг. Та ціни мають схильність до коливання, що залежить від пори року. Так, ціни в літній період є найменшими, а в осінній, зимовий та весняний – найбільші.

Розглянувши період з 2006 по 2016 роки, можна вислідити тенденцію зростання реалізаційних цін. Такі зміни цін спричинені зміною структури господарства та молочно промисловості. Також причиною цього є економічна криза країни та недосконалість державного регулювання та законодавства.

Таблиця 3

Середня ціна реалізації молока та молочних продуктів у 2006-2017 рр

Роки	Середні ціни молока та молочної продукції, грн за т.
2006	1070,2
2007	1660,6
2008	2065,1
2009	1888,8
2010	2938,7
2011	3041,6
2012	2662,2
2013	3364,0
2014	3588,4
2015	4347,3
2016	4452,5
2017	4501,3

Джерело: Складено автором на основі Державного комітету статистики України[12]

Попри негативну динаміку розвитку молочного ринку, Україна продовжує експортувати свою продукцію. У першій половині 2016 року торгівля була досить неефективною, та надалі ситуація почала змінюватись. Кращими стали показники по продажах сухого молока та вершкового масла. В загальному, на зовнішні ринки Україна представила 93,1 тис. тонн молочних продуктів. У грошовому виразі прибуток країни від експорту молочних продуктів у 1 кварталі, порівняно з

аналогічним періодом 2015 року, зменшився на 12,5%, тобто склав 130,3 млн дол. США.

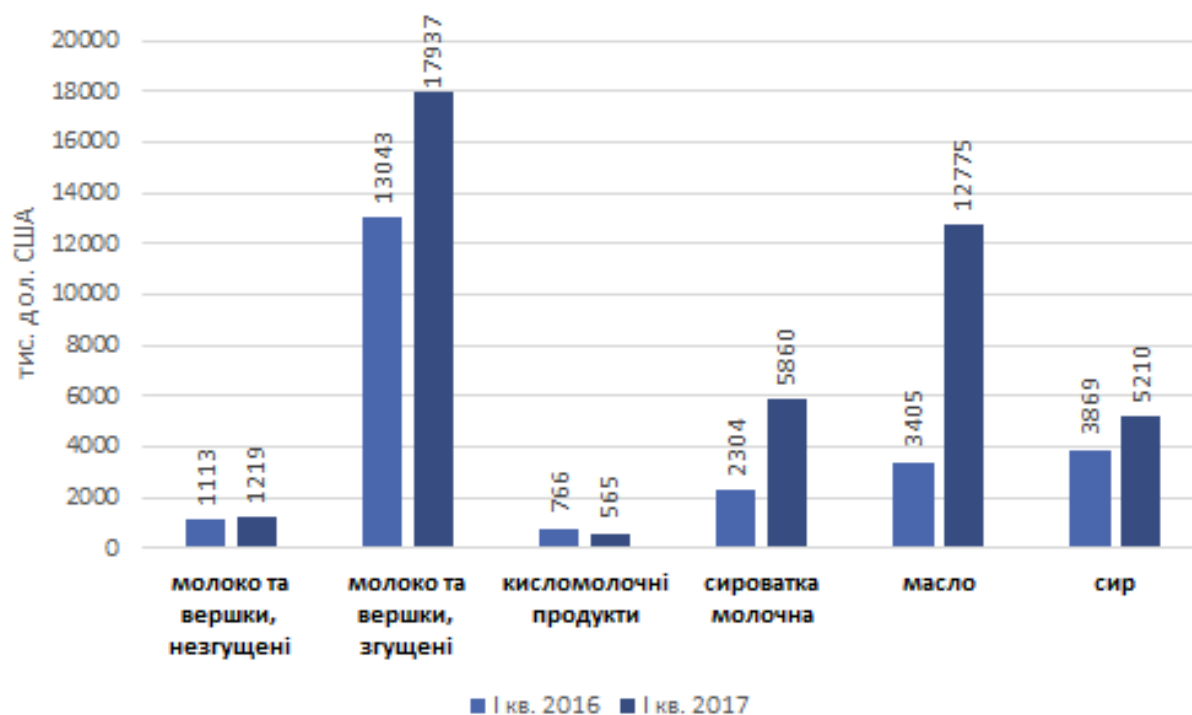

Рис.2 Експорт молочної продукції, тис. дол. США

Джерело: Державний комітет статистики України[12]

Найбільшими споживачами української молочної продукції є пострадянські країни, новими активними споживачами у 2016 році стали В'єтнам, Бангладеш, Єгипет, Китай, Об'єднані Арабські Емірати . 8,8% кисломолочних продуктів експортується в ОАЕ, 11% сухого молока – в Бангладеш та 10% масла – в Єгипет.

Головною метою є співпраця з Європейським союзом. Тому, дозвіл, затверджений 2 січня 2015 року, про поставку молочних продуктів у країни Європейського союзу є важливим кроком у розвитку молочної галузі України. Це означає, що українська продукція є якісною та конкурентоспроможною.

До числа підприємств, що отримали дозвіл на експорт своєї продукції в ЄС увійшли «Мілкіленд», «Рось», «Гадячсир», «Клуб сиру», Менський сир.

Зараз можна спостерігати, що Україна активно експортує свою продукцію, тому виникає питання щодо визначення рівня закупівельної ціни.

На сьогодні в Україні діє близько 350 переробних підприємств. Серед них можна виділити ті, що займають найбільші частки ринку: ТОВ «Люстдорф», ПАТ «Галичина», ПрАТ «Геркулес», ДП «Мілкіленд-Україна» та інші. Такого розвитку вони досягли завдяки вкладенням значних коштів у розвиток сучасних технологій та покращення виробництва. Компанії постійно працюють над покращенням та розширенням асортименту продукції, підлаштовуються під зміни кон'юктури ринку.

За 2016-2017 роки було сформовано п'ятірку лідерів щодо виробництва та реалізації молочної продукції:

1. ТОВ «Danone»
2. ТОВ УК «Терра Фуд»
3. ТОВ «Техмолпром»
4. ТОВ «Гадячсир»
5. ПАТ «Вімм-Білл-Данн-Україна»

Попри своє лідерство, ці фірми також є активними експортерами своєї продукції у зарубіжні країни. Наприклад «Гадячсир» є однією з тих, хто отримав дозвіл на експорт в країни Європейського союзу.

Головними проблемами, що гальмують розвитку молочної галузі України можна визначити слаборозвиненість інфраструктури ринку, старе обладнання та застарілі методи роботи, низька платоспроможність споживачів, що спричиняє падіння попиту на молочну продукцію, неефективне забезпечення переробних підприємств сировиною.

4. Напрями та перспективи розвитку молочної галузі

Стан молочної галузі України залежить, в першу чергу, від девальвації гривні. У разі продовження її знецінення, експортна виручка від продажу молочної продукції збільшуватиметься, та зростатиме і собівартість молочної сировини і, як наслідок, готової продукції. Також на галузь значний вплив мають коливання на валютному ринку, що причиняє нестабільність цін.

Виробництво й надалі буде скорочуватись. За прогнозами, воно становитиме 1-5%. Основною причиною цього скорочення є зменшення поголів'я великої рогатої худоби. Головними виробниками молочної продукції залишаться власні господарства населення.

Зростання споживання молочних продуктів в Україні, не зважаючи на підвищення мінімальної заробітної плати, буде незначним. Воно збільшиться на 1-1,5 кг на душу населення, це обумовлено тим, що збільшуватимуть й інші витрати.

У 2018 році очікуваним є відновлення внутрішнього попиту на 2-3%, навіть якщо політика переробників буде пасивно. Також у сезони «малого удою» вперше спостерігатиметься дефіцит молока, що значно вплине на ціни. Закупівельні ціни в сезон, коли обсяги удою є великими (травень-червень) залишаться активними та сягатимуть близько 9,5 грн/кг.

Внаслідок зниженням прибутковості переробки, що спричинене підвищенням цін на виробничі ресурси, можливим є те, що імпорт молока зросте на 15-20%.

Очікується збільшення частки «екстра» молока, адже з 1 січня 2018 року чинності набуть зміни до ДСТУ. Молоко другого гатунку чи негатурне не зможе потрапляти на переробні підприємства. Право на переробку матимуть лише молоко вищого, першого та «екстра» класу.

Розвитку молочного ринку України є негативно сприятиме встановлення торгових бар'єрів головною країною-покупцем. Попри скорочення експорту в Російську Федерацію, було унеможливлено постачання сирної продукції через Білорусь. Це обумовлено тим, що Россільгоспнагляд певними заборонами спонукає білоруські підприємства переглянути торгівельні угоди з Україною. Це негативно проявлятиметься на діяльності виробництва української сирної продукції, адже щомісячно експортувалось близько 5 тис. т сиру. Оскільки виробники сирної продукції використовують велику кількість молочної сировини, то це призведе до збільшення обсягів пропозиції сирого молока на ринку.

Оскільки останнім часом, спостерігається активний експорт молочної продукції, залишається відкритим питання узгодження належного рівня закупівельної ціни, яку не бажають платити імпортери, тому більшість підприємств намагатимуться працювати виключно на національному ринку. Також в Україні спостерігатиметься невеликий профіцит молочної продукції.

Для України у 2019-2022 роках прогнозується статус нетто-імпортера, тобто обсяги імпорту перевищуватимуть обсяги експорту. Можливо, що це призведе до ліквідації діяльності переробних підприємств. Через це зростатиме частка інвестицій у сучасні технології щодо переробки сирого молока та виробництва якісної молочної продукції. Імовірно, що вже у 2023-2025 роках Україна зможе повернути собі статус нетто-експортера.[16]

Головними проблемами, що гальмують розвиток молочної галузі України є слаборозвиненість інфраструктури ринку, старе обладнання та застарілі методи роботи, низька платоспроможність споживачів, що спричиняє падіння попиту на молочну продукцію, неефективне забезпечення переробних підприємств сировиною. Тому необхідно шукати іноземних інвесторів, що вкладали б свої капітали в розвиток певного молокопереробного підприємства.

Зараз в нашій країні діє канадський проект «Розвиток молочного бізнесу в Україні», що інвестує 20 млн канадських доларів у розвиток малого та середнього

молочного бізнесу. Цей проект з 2015 року вже діє у Львівській області, а до 2021 року буде реалізовано і у Івано-Франківській, Дніпровській та Херсонській областях. [7]

Висновки

Ринок молока та молочної продукції зараз перебуває у скрутному становищі. На нього суперечливо впливають як внутрішнє, так і зовнішнє середовища. Головними чинниками гальмування розвитку молочної галузі можуть стати девальвація національної валюти України – гривні, падіння цін експортованого товару, недосконале регулювання державою процесів в економіці країни. Такі чинники можуть похитнути ефективну діяльність навіть лідерів ринку, не кажучи про представників малого та середнього бізнесу молочної галузі. Тому необхідним є створення ефективного законодавства, що регулюватиме діяльність підприємств.

Для ефективного функціонування ринку молока необхідним є створення на ньому стабільної ситуації. Враховуючи, всі тенденції розвитку молочної галузі та її стан, основним завданням є збільшення обсягів виробництва молока, що є сировиною для промисловості; покращення засобів впливу держави на галузь. Необхідним є встановлення рівноваги між обсягами попиту та пропозиції молока та молочних продуктів.

Також проблеми виникають у секторі домашніх господарств населення, що спричинені через низьку якість сирого молока. Через це знижується закупівельна ціна сировини, що викликає невдоволення у виробників. Цю проблему можна вирішити шляхом закупівля холодильних та доїльних технологічних устаткувань, що покращить якість молока.

Молочна промисловість України може бути конкурентоспроможною та ефективною, та для цього необхідно залучити інвестиції для закупівлі нових обладнань та покращення кормів та годівлі тварин, осучаснення та удосконалення методів доїння, покращення умов утримання корів, закупівля породних видів корів, що даватимуть більший середньодобовий удій.

Розвиток молочного виробництва значною мірою залежить від реформ в аграрному секторі України. Доцільно було б використовувати систему НАССР, що передбачає оцінку підприємствами небезпек, що можуть виникнути в ході виробництва, переробки, зберігання, реалізації та впливають на якість молочних продуктів.

Зараз постає необхідність у створенні об'єднань, які б шляхом розширення асортименту та покращення якості продукції через великі капіталовкладення забезпечували потужнішу конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світових ринках, адже молочна галузь є прибутковою та пріоритетною для України.

Успіх діяльності молочної галузі також залежить від об'єднання зусиль всіх суб'єктів ринку молока: виробників, переробних підприємств, постачальників, держави та ринку споживачів. Держава повинна створювати ефективно діючі правила регулювання молочного бізнесу та контролювати дотримання їх. Постачальники та виробники повинні спільно узгоджувати взаємовигідні умови для обох та об'єднати свої інтереси задля досягнення ефективного функціонування. Потрібно використовувати весь свій потенціал, здібності та можливості для підвищення конкурентоспроможності молочної промисловості не тільки на внутрішньому, але й на світовому ринку.

Список використаної літератури

1. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 05.04.15 № 1870 – IV: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870-15>
2. Аналітика молочного ринку від UFEB: [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://agronews.ua/node/75815>
3. Бондаренко В.М. Розвиток ефективного виробництва молока та його промислової переробки в Україні / В.М. Бондаренко // Економіка АПК. – 2008. –№ 5. – с. 61-64
4. Вісник молочників – 2016: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrmlprom.kiev.ua/ua/analitika/shchomisyachna-analitika/category/2016>
5. Гаряча агрополітика (2017), "Експорт української молочної продукції за 2016 рік" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://agropolit.com>
6. ІНФАГРО (2017), "Молочна динаміка України" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://infagro.com.ua/ua/molochna-dynamika>
7. Канада інвестуватиме у розвиток молочних кооперативів // Львівська Ода. – 2015, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>
8. Карпій О.П., Хтейн Н.І., Шуль М.Б. Характеристика ринку молочної продукції України / О.П. Карпій, Н.І. Штейн, М.Б. Шуль // Національний Університет «Львівська Політехніка». – 2017: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/28952/1/060_101_102.pdf
9. Кернасюк Ю.В. Молочний сектор: реалії і перспективи / Ю.В. Кернасюк // Агробізнес сьогодні— 2015. — № 6 – с. 10-12
10. Лисюк В.М. Принципи формування ринків та методологія їх дослідження / В.М. Лисюк // Вісник соціально – економічних досліджень.– 2005.– С.170-174.

11. Обсяги виробництва молока в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://news.finance.ua>
12. Офіційний сайт Державного комітету статистики України:[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
13. Ткачук С.П. Розвиток ринку молока та молокопродуктів України в умовах його адаптації до вимог Європейського союзу / С.П. Ткачук // Економіка. Біоресурси та природокористування – 2015. – Том 7, №1-2
14. ТОП-10 найбільших виробників молочної продукції в Україні // Аграрне інформаційне агентство «Agravery» – 2016, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/top-10-najbilsih-virobnikiv-molosnoi-produktsii-v-ukraini>
15. Ціхановська В.М. Стан та перспективи розвитку ринку молока та молочних продуктів України / В.М. Ціхановська // Економіка. Управління. Інновації.– 2016. - №1
16. Ярмак А. Україна може стати нетто-імпортером до 2020 року – 2016, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agronews.ua/node/72513>

